

FEHIM DŽ. SPAHO
(Sarajevo)

DEFTERI ZA KLIŠKI SANDŽAK IZ XVI I POČETKA XVII STOLJEĆA

— diplomatički opis —

Turski arhivski izvori imaju sadržajno primaran značaj za proučavanje istorije naših naroda od sredine XV do kraja XIX stoljeća. Oni su skoro jedina ostavština za upoznavanje sa unutrašnjom organizacijom i životom naših naroda pod Turcima. Do sada u rasvjetljavanju prošlosti jugozapadne Bosne i dijela Dalmacije, Like i Krbove, odnosno nekadašnjeg kliškog sandžaka, veoma malo su ili nikako korišteni postojeći osmanski izvori, pa čak i mnogo manje nego je to bio slučaj sa drugim područjima Bosne. Izvori za kliški sandžak koji su do sada poznati veoma su sadržajni. To su uglavnom tzv. defteri, bilo opširni bilo sumarni, iz XVI i početka XVII stoljeća.

U toku započetih turskih osvajanja u Slavoniji u četvrtom deceniju XVI stoljeća došlo je bilo i do sukoba Turaka sa Mlečanima, pa su oni 1537. godine morali prebaciti svoje krajišnike na mletačku granicu u Dalmaciji.¹ Glavni cilj nove turske akcije u Dalmaciji bio je tvrdi grad Klis koga su Turci i ranije u više navrata opsjedali, da bi ga konačno zauzeli 12. marta 1537. godine.² Tadašnji bosanski sandžakbeg Husrev-beg predložio je Porti da se odmah od novoosvojenih područja i nahija bosanskog sandžaka u jugozapadnoj Bosni, Dalmaciji, Krbavi i Lici obrazuje poseban sandžak, a za sandžakbega je predložio svog čehaju, Šibeničanina Murat-bega Tardića koji se naročito istakao u osvajanju Klisa. Taj je prijedlog usvojen, pa je još iste godine osnovan kliški sandžak.³ Zvanično sjedište sandžaka je bio Klis, ali su njegovi sandžakbegovi najčešće stolovali u Livnu. Kliški sandžak je obuhvatio područja od Konjica na istoku do Gospića na zapadu, te od Klisa i Skradina na jugu do rijeke Une na sjeveru.

1. Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk — postanak i upravna podjela*, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1959, str. 59.

2. Isto, bilj. 7, str. 59.

3. Isto.

Od građe koja je sačuvana za sve krajeve u Jugoslaviji, pa tako i za kliški sandžak, najbrojniji i najznačajniji su popisni defteri, koji, kako je istaknuto, predstavljaju danas najsadržajnije sačuvane istorijske izvore. Defterima se u turskoj administraciji nazivaju sve zvanične knjige osmansko-turske administracije i računovodstva, svi zapisnici i protokoli, kao i svi pojedinačni akti koji imaju karakter nekog spiska ili obračuna.⁴ Najznačajnija vrsta tih izvora su *tahrir defterleri*. Tahrir defterima se nazivaju turske katastarske knjige, a nastajali su kao rezultat rada specijalnih državnih komisija koje su bile dužne na licu mjesta, dakle na terenu, a ne u uredima, da utvrde i popišu one izvore državnih prihoda koji su služili za obrazovanje i egzistenciju timara, zeameta i hasova, kao i vakufskih i mulkovnih imanja. Ovi defteri ne sadrže ostale državne prihode, kao što su harač i vanredni državni nameti. Komisija je, dalje, bila dužna da utvrdi i registruje podjelu tih prihoda među feudalce u vidu hasova, zeameta i timara.⁵

Tahrir defteri se dijele na dvije vrste: opširni (*mufasal*) i sumarni (*mudžmel*). *Defter-i mufasal* se nazivaju pojedinačni detaljni popisi u kojima je poimenično popisano stanovništvo (sva domaćinstva i muškarci sposobni za rad) i u kojima su pojedinačno nabrojani svi izvori feudalnih spahijskih prihoda popisane oblasti, tj. sve lične feudalne dažbine potčinjenog stanovništva i sve naturalne i novčane daće od svih grana privrede i prometa, svi vakufi i mulkovi. *Defter-i mudžmel* su sumarni ili zbirni popisi koji predstavljaju neku vrstu izvoda podataka iz detaljnog popisa i pokazuju raspodjelu feudalnih prihoda na hasove, zeamete i timare. Oni sadrže imena nadležnih spahija, tj. njihove timare, zatim imena svih naselja, te sumarne novčane iznose poreza nastanjenog stanovništva.

Najstariji sačuvani opširni defter za kliški sandžak potječe iz 1550. godine, dakle, 13 godina nakon osnivanja sandžaka. Međutim, vjerovatno je postojao još jedan popis ovog područja, nekoliko godina stariji, koji nije sačuvan. Naime, turska administracija je obavljala nove popise određenih oblasti uvijek kada je na prijesto stupao novi sultan, a kasnije u razmacima od 10-12 godina, zatim prilikom novih osvajanja i prilikom krupnijih administrativnih promjena,⁶ što je i ovdje slučaj — osnivanje novog sandžaka. Drugi opširni defter je iz 1574. godine, a posebno je značajan što na početku ima kanun-namu, tj. zakonske odredbe za ovaj sandžak i to je jedina sačuvana kanun-nama za kliški sandžak.⁷ Treći sačuvani opširni defter je iz početka XVII stoljeća. U samom popisu nije na-

4. *Encyclopedie de l'Islam*, Nouvelle édition, sv. Daftar.

5. Hazim Šabanović, *Turski izvori za istoriju Beograda*, Istorijski arhiv grada Beograda, Beograd 1964, str. XIV.

6. Hazim Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića — zbirni kataski popis iz 1455. godine*, Orientalni institut, Sarajevo 1964.

7. *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, Orientalni institut, Sarajevo 1957.

značen datum, ali se na osnovu tugre može utvrditi barem približno vrijeme nastanka. Tugra nosi ime sultana Ahmeda I koji je bio na prijestolu od 1603-1617. godine, pa je prema tome defter nastao u tom periodu. To je najdetaljniji i najveći, a ujedno i posljednji do danas poznati popis kliškog sandžaka.

Od sumarnih deftera sačuvana su dva. Jedan od njih predstavlja rekapitulaciju opširnog deftera iz 1550. godine, s tim da mu nedostaju neki dijelovi. Drugi je popis posada mustahfiza u tvrđavama kliškog sandžaka, također iz iste godine.

TRI DEFTERA IZ 1550. GODINE

Kako je naprijed već rečeno, najraniji sačuvani defteri za kliški sandžak potječu iz 1550. godine. Oni su po svojoj formi različiti, iako zapravo predstavljaju jedinstven popis ovog sandžaka. Jedno je opširni popis, drugo je sumarni, a treće popis mustahfiza u tvrđavama i on se po sadržaju uklapa u gornja dva deftera, kako se to vidi i iz uvoda koji postoji u sumarnom defteru. U tom se uvodu kaže da je najprije sastavljen opširni defter, a nakon toga i sumarni, i konačno i popis mustahfiza u tvrđavama. Tu se vidi i datum sastavljanja deftera: srednja dekada mjeseca zulkade 957 (= 21 — 30. XI 1550.).⁸

Upoređujući redosljed popisa, nazive naselja i iznose prihoda svakog pojedinog naselja u opširnom i sumarnom defteru jasno se vidi da su istovjetni, pa prema tome, radi se o jednom popisu u dvije različite uobičajene forme (mufasal i mudžmel). Što se tiče popisa mustahfiza, kada uporedimo njegov rukopis sa rukopisom sumarnog deftera vidi se da ih je pisao isti pisar. U tom defteru postoje također, naknadno upisivane zabilješke sa datumima, od kojih je najranija iz 1551. godine, što znači da je defter mogao nastati otprilike godinu dana ranije, što potvrđuje da se i popis mustahfiza uklapa u gornja dva deftera.

Opširni popis

Original ovog deftera se nalazi u Arhivu Predsjedništva vlade Republike Turske u Istanbulu (*Başbakanlık arşivi*) u fondu *Tapu defterleri* No 284. Fotokopije deftera posjeduje Orijentalni institut u Sarajevu zavedene u Zbirci fotokopija pod br. 212.

Defter nema nikakvog naslova, niti uvoda, pa čak ni tugru, što je uobičajeno da se nađe na početku deftera. Zbog toga je moguće pretpostaviti da mu nedostaje početni list sa tugrom i uvodom. Ovaj se popis zato vodi kao nedatiran. Međutim, kako je sumarni defter koji predstavlja, kako je to već utvrđeno, rezime ovog opširnog deftera, datiran 957/1550, to je prema tome i opširni defter nastao

8. Orijentalni institut u Sarajevu (OIS), fotokopije br. 213.

1550. godine. Rukopis deftera nema originalnu paginaciju, ali je prilikom arhivističke obrade stavljena paginacija olovkom. Tako se defter sastoji od 432 stranice.

Na početku deftera nema nikakvog sadržaja, ali je on prema svojoj kompoziciji podijeljen na četiri velike skupine: carski hasovi, hasovi sandžakbega, zeameti i timari. Do vladavine sultana Sullejmana Zakonodavca ovakva podjela je bila stalna praksa u svim mufasal defterima. Ali, poslije 1521. godine pojavljuje se novi tip opširnog deftera koji više ne sadrži imena feudalaca i podatke o raspodjeli feudalnih prihoda među feudalcima. U njima su jedino označavani carski hasovi i hasovi sandžakbega, ali i to ne uvijek.⁹ Ovakav tip novog mufasal deftera predstavljaju, na primjer, svi detaljni popisi smederevskog i sremskog sandžaka od 1530. do 1566. godine. Ali, ovakav sistem sastavljanja deftera nije primjenjivan istovremeno u svim oblastima, pa je takav slučaj sa detaljnim popisom bosanskog sandžaka iz 1528. i 1541. godine. Isti je slučaj i sa ovim, kliškim defterom, dakle, on je izrađen po uzoru na ranije detaljne popise sa klasičnom podjelom na hasove, zeamete i timare.

Carski hasovi

Defter započinje popisom »novog carskog hasa«, čiji se posjedi nalaze iza rijeke Krke u skradinskom kadiluku. Naslov tog poglavlja glasi: *Hâshâ-i ģedîhadret-i pâdişâh-i âlem penâh hulide mulkuhû der mâ verâ-i Krka tâbi'i kada-i Iskradin der livâ Klis* (Novi hasovi njegove ekscelencije, cara — neka vječno traje njegova vlast — iza rijeke Krke, pripadaju kadiluku Skradin u livi Klis).¹⁰ U novi carski has su bili upisani vlasni u nahijama Ostrovnica, Plavna, Zrmanja i Bukovica.

U vezi sa načinom popisa carskog hasa treba objasniti slijedeće: Carski has je popisivan u dva dijela, prvo »novi carski has«, a zatim »carski has« što znači stari has. Ovakav način popisa područja koja su spadala u taj domen jasan je dokaz novih osvajanja između dva popisa. Novoosvojena područja, tj. navedene četiri nahije preko rijeke Krke, bile su pripojene carskom hasu i evidentirane kao »novi has« za razliku od ranije popisanih carskih domena. Ova činjenica je ujedno jasan dokaz da je bio sačinjen i jedan raniji popis kliškog sandžaka, koji nije pronađen.

Carski has, kao i drugi feudalni domeni, popisivan je po nahijama, tj. pojedinačno su popisavana domaćinstva vlaha po pojedinim naseljima organizovanim u džemate. U okviru određenog naselja poimence su popisana domaćinstva, gdje su obično navedena i imena njihovih očeva. Na kraju popisa određenog naselja upisan je ukupan broj kuća (*hane*) tog naselja, ispisan sijakat ciframa (slovnim vrjednostima). Slijedi naziv sljedećeg naselja sa istim podacima i tako redom do drugog džemata. Na kraju popisa određene nahije da-

9. H. Šabanović, *Turski izvori za istoriju Beograda*, str. XXII.

10. Popis ovog carskog hasa nalazi se u defteru na str. 1 do 23.

ta je rekapitulacija sa podacima o broju sela, mezri, džemata, knezova i primićura u toj nahiji. Označeno je i koliki iznos filurije plaća svaka kuća kao i ukupan iznos filurije. Treba napomenuti da je filurija u ovo vrijeme (1550) iznosila 150 akči godišnje po domaćinstvu. Taj podatak o visini filurije više puta je ponavljan u rekapitulativnim podacima pojedinih naselja i redovito je iskazivan tzv. sijakat brojevima, tj. šifrovanim načinom, što je bio čest slučaj u tadašnjem finansijskom poslovanju. Ukupni iznosi filurije odgovarali su broju zapisanih domaćinstava. Starješine džemata (knezovi i primićuri) bili su redovito oslobođeni tog poreza.

Evo kratkog pregleda popisa svih nahija u okviru ovog hasa:

U nahiji *Ostrovica* (str. 1 do 3 deftera) popisano je jedan vlaški džemat sa knezom na čelu koji je obuhvatao ukupno 92 kuće, sa kneževom.

Nahija *Plavna* (str. 4 i 5) sastojala se od jednog vlašskog džemata sa knezom na čelu, a obuhvatala je 9 sela sa ukupno 42 kuće.

Nahija *Zрманja* i *Popna* (str. 6 do 8): ove dvije nahije su popisane kao jedna administrativna jedinica. Tu su popisana dva vlaška džemata (starješine: 1 knez i 1 primićur), a oba su obuhvatala 8 sela i 7 mezri sa ukupno 53 kuće.

Nahija *Zрманja Istrija* tj. vlasli deseljani iz Istre, (str. 8 i 9); u okviru koje je popisano jedan vlaški džemat sa primićurom na čelu, a obuhvatao je 4 sela sa ukupno 14 kuća.

Nahija *Ostrovica Istrija* (str. 9 do 21): kako se vidi, veliki dio ove nahije je bio naseljen vlasima stočarima koji su pripadali carskom hasu. Obuhvaćeno je 8 vlaških džemata (starješine: 1 vojvoda, 4 kneza i 3 primićura)^{10a} u okviru kojih je popisana i varoš tvrđave *Ostrovica*, 38 sela i 17 mezri sa ukupno 352 kuće. Tu je još jedan čifluk i 4 mlina. Drugi dio ove nahije je bio raspoređen po timarima spahije i nije bio naseljen vlasima.

Nahija *Bukovica* (str. 21 i 22). Ovo je posljednja nahija u okviru novog carskog hasa. Upisana su dva džemata (sa dva primićura na čelu) koja su obuhvatala 4 sela sa ukupno 48 kuća.

Na kraju su popisana zimsko i ljetno ispašišta, uvjetne pristojbe i globe (baduhava), te novčane kazne koje plaćaju seljaci na osnovu osude koju izriče kadija (džurm-i džinajet).

Konačno je rekapituliran ukupan novčani prihod novog carskog hasa, koji je iznosio 107.230 akči. Treba ovdje napomenuti da je obično u svim popisima, opširnim i sumarnim, ukupna rekapitulacija slijedila na kraju svakog popisnog feudalnog domena (ukupni carski has, ukupan sandžakbegov has, ukupan određeni zeamet ili timar). Zavisno od karaktera popisa, te rekapitulacije su sadržavale obično vrste svih popisanih objekata, tj. broj obuhvaćenih naselja (varoši, pazara, kasaba, sela), mezri, čifluka, hasa posjeda (vinogra-

10a. Po vlaškoj organizaciji i hijerarhiji vojvode, kao i harambaše, bili su vojne starješine za razliku od knezova, primićura i katunara koji su bili građanske starješine.

da, mlinova), crkava, knezova, primićura, kuća itd. i ukupan novčani prihod. U ovom konkretnom slučaju, kod rekapitulacije novog carskog hasa, izneseni su ovi podaci: broj sela, kuća, knezova i primićura, te ukupan novčani iznos prihoda.

Dalje je, na isti način, popisani drugi dio carskog hasa, tj. onaj njegov raniji dio. Naslov glasi: *Hâşhâ-i hadret-i 'alem penâh hulide mulkuhû der livâ-i Klis* (Hasovi njegove ekselencije, cara, neka vječno traje njegova vlast). U okviru ovog dijela carskog hasa popisano je također vlaško stanovništvo u 8 nahija.

Nahija *Uskoplje* (str. 25 do 35): u okviru ove nahije popisano je 8 džemata (starješine: 4 kneza i 4 primićura) sa 17 sela i 5 mahala, te ukupno 455 kuća.

Nahija *Kupres* (str. 36 do 38): ovdje su ubilježena 2 džemata (1 knez i 1 primićur) koji obuhvataju ukupno 98 kuća.

Nahija *Janj* (str. 39 do 42): ova nahija se sastojala od 3 vlaška džemata (starješine: 2 kneza i 1 primićur) koji su obuhvatali 10 sela sa 122 kuće.

Nahija *Sokol* (str. 43 do 46): u okviru nahije Sokol popisana su također tri džemata (2 kneza i 1 primićur) sa 9 sela jednom mahalom i jednim manastirrom, sa ukupno 140 kuća. Navedeni manastir se nalazio u okviru sela Kozare koje je nazvano i drugim imenom Pećište i to je njegov najraniji pomen. Zabilješka o manastiru u defteru glasi: *Manastir u blizini spomenutog sela (Kozare). Od ranije tu postoji crkva, ali u ranijem defteru nije upisana.* Jedini upisani stanovnik manastira je bio *Maksin, kaluđer*.¹¹

Nahija *Ključ* (str. 48 i 49): ovdje je u okviru jednog džemata, na čijem je čelu bio knez, popisano 8 sela i jedna mezra, sa ukupno 48 kuća.

Nahija *Belgrad-Dlamoč* (str. 51 do 57): Belgrad ili Dlamoč je u turskim izvorima naziv za današnji Glamoč. Prema tome, ovo je popis nahije Glamoč u okviru koje je popisano 7 džemata (starješine: 3 kneza i 4 primićura) koji su obuhvatali 17 sela i jednu mahalalu sa 289 kuća.

Nahija *Unac* (str. 59—63): u ovoj nahiji e popisano 6 sela i 16 mezri sa 141 kućom u okviru 3 džemata (starješine: 2 kneza i 1 primićur). Na početku popisa ove nahije nalazi se bilješka o službi vlahu u toj graničnoj i najisturenijoj nahiji: *Na svaku od 141 kuće vlah koji su tamo nastanjeni, bila je prema ranijem defteru upisana filurija. Ovo navedeno područje je granično područje islamske države, pa zato su oni koji tamo žive između sebe izabrali čuvare (bekčije) koji čuvaju i štite zemlju i stalno se brinu o zaštiti granice. Onima koji čuvaju (bekčijama) ovi od sebe treba da daju platu svake godine po 50 akči. Zato su, na osnovu toga što vrše ovu službu, tražili da budu oslobođeni uobičajenih nameta (tekalifa). Iz opisanog je jasno da oni čuvaju i štite granicu i tako koriste zemlju. Tako su oni na slijedeći način upisani u novi defter: kada budu obaviješteni o pokretima od strane neprijatelja neka odmah dođu. Zato su*

11. OIS, br. 212, fo 212/24.

oslobođeni državnih poreza (*avariz-i divaniye*), uobičajenih nameta (*tekalif-i orfiye*), gradnje i opravke tvrđava, davanja hrane (prilikom dolaska sandžakbega) i davanja djece u janičare.

Nahija Srb (str. 63 do 65): u toj nahiji je popisana 1 vlaški džemat koji je obuhvatao 4 sela i 8 mezri sa 66 kuća.

Time je završen popis carskih hasova.

Hasovi sandžakbega

Drugo poglavlje deftera predstavlja popis hasova, prvo kliškog, a zatim hercegovačkog sandžakbega. Naslov prvog dijela ovog poglavlja glasi: *Hâshâ-i fahru-l-umerâ-i-l-kirâm Ahmed beg mir-i livâ-i Klis* (Hasovi uzora plemenitih zapovjednika, Ahmed-bega, sandžakbega Klisa). Ovdje već počinje i popis rajinskog stanovništva, za razliku od popisa isključivo vlašskog stanovništva koje je obuhvatao carski has.

Popis sandžakbegovih hasova započinje popisom nahije Livno, odnosno sa popisom same kasabe Livno. Gradska naselja su uvijek popisivana na početku popisa nahije, što je i razumljivo jer su ona predstavljala administrativne i privredne centre nahije. U velikom broju slučajeva nahija je dobivala i ime po nazivu centralnog naselja. Popis Livna počinje bilješkom o statusu gradskog muslimanskog stanovništva, tj. o njegovom povlaštenom položaju (*muafijet*) zato što se bavi gradskim zanimanjima, zanatstvom i trgovinom.¹² Svaka je kasaba bila podijeljena na kvartove ili mahale. Livno se u to vrijeme (1550) sastojalo od četiri mahale.¹³ U poimeničnom nabrajanju stanovništva na prvom mjestu u okviru određene mahale uvijek su bilježeni vjerski službenici: imam, hatib i mujezin džamije u toj mahali, a zatim je slijedio popis ostalih muških stanovnika (domaćina, mudžereda). Ovdje je značajno to što je uz ime u velikom broju slučajeva stavljana i oznaka zanata, odnosno zanimanja kojom se dotična osoba bavi, pa se u tom slučaju može utvrditi razvijenost zanatske privrede. Na kraju popisa svake kasabe data je rekapitulacija ukupnog broja popisanih stanovnika. Kasaba Livno je, zajedno sa 7 vjerskih službenika (4 hatiba, odnosno imama i 3 mujezina) imala ukupno 212 kuća i 170 mudžereda.¹⁴

Nakon popisa kasabe slijedi popis same varoši Livno (*nefs-i varoš Hlevne*). Ovdje je donesena bilješka o tome da se rajinsko stanovništvo varoši, i muslimansko i nemuslimansko, bavi zemljoradnjom, te plaćaju sve rajinske poreze, tj. desetinu od žitarica (*ušur*) sa salarijom. Nakon poimeničnog popisa stanovništva opet je data rekapitulacija popisane varoši sa sljedećim podacima: muslimanskih kuća 19, kršćanskih kuća 9 i 4 udovičke kuće.¹⁵

12. OIS, br. 212, str. 67.

13. O tome opširnije vid: Fehim Dž. Spaho, *Livno u ranim turskim izvorima*, Prilozi za orijentalnu filologiju (POF), 32-33, Orijentalni institut, Sarajevo 1984., str. 154.

14. *Isto*, str. 155.

15. *Isto*, str. 155-156.

Dalje su popisani razni hasa mlinovi na rijekama u ovom sandžaku (20 mlinova) čiji su porezi pripadali sandžakbegovom hasu. Konačno, dati su prihodi od poljoprivrednih proizvoda količinskim mjerama (*keyl*) kao i u novčanom iznosu. Takav sistem popisa pojedinačnih poljoprivrednih kultura proveden je kroz cijeli defter. Na taj način je vidljivo koje su poljoprivredne kulture bile zastupljene u određenim krajevima i u kojoj mjeri. Konkretno, ovdje su navedeni sljedeći proizvodi: pšenica, ječam, zob, povrtlarske kulture, bostan, sijeno i voće. Na kraju je ubilježen ukupni novčani iznos Ahmed-begovog hasa u samom Livnu, što je iznosilo 15.796 akči.

Nakon popisa kasabe i varoši Livno, slijedi popis vlaha u okviru ovog hasa, na strani 76. deftera, a popisani su vlasni u sljedećim nahijama:

Nahija *Livno* (str. 76 do 81): popisano je 19 sela, 5 mezri i jedan čifluk, sa ukupno 175 kuća.

Nahija *Zminje polje* (str. 82 do 87): u okviru te nahije je popisano 10 sela i 9 mezri, a obuhvaćeno je ukupno 225 kuća.

Nahija *Petrova gora* (str. 87 do 95): ovo je bila dosta velika nahija. Popisano je 24 sela i 20 mezri sa 335 kuća.

Nahija *Petrovo polje* (str. 96 do 101): u okviru ove nahije popisana je jedna varoš, 18 sela i jedna mezra sa svega 295 kuća; ovdje je samo djelomično popisana varoš tvrđave Drniš, tj. samo 8 kuća vlašskog stanovništva koje je pripadalo hasu sandžakbega, dok drugi dio varoši koji je bio naseljen rajom nije spadao u navedeni has i popisao je na drugom mjestu, kako se to vidi iz zabilješke uz popis ovog dijela varoši naseljenog vlasima.^{15a}

Nahija *Kosovo* (str. 102): iz ove nahije ovdje je popisano samo jedno selo sa 10 kuća. Osim toga su upisani i neki prihodi koji nisu imali vlaški karakter, tj. prihodi od mlinova na rijeci Krki čiji su vlasnici poimenice navedeni; ubilježeno je svega 9 mlinova koji plaćaju po 30 akči što ukupno iznosi 270 akči godišnje.

Nahija *Nečven* (str. 102 do 103): popisano je ukupno 4 sela sa 45 kuća.

Time se završava popis sela naseljenih isključivo vlaškim stanovništvom, a slijedi popis vlaha u rajinskim selima koji su pripadali ovom hasu. U nahiji *Livno* (str. 104) popisana su 2 sela i jedan čifluk sa 11 kuća koji plaćaju filuriju u iznosu od 1.650 akči. U nahiji *Sinj* (str. 105 do 107) popisane su 3 mezre i 6 čifluka sa 46 kuća, te još dva mlina sa pristojbom po 30 akči. Slijedi popis nahije *Vrhrika* (Vrlika), na str. 107 do 111, gdje je popisano jedno selo, 3 mezre i 8 čifluka sa 125 kuća. Nakon toga je u nahiji *Petrovo polje* (str. 112 do 115) upisano 6 mezri sa 46 kuća. Ovdje su još popisane nahije *Kosovo* (1 selo, 1 mezra, 3 čifluka sa 38 kuća), *Petrova gora* (11 mezri sa 42 kuće i jedan mlin sa pristojbom od 15 akči) i *Nečven* (3 mezre i 2 čifluka sa 28 kuća).

15a. OIS, br. 212, fo 212/52.

Na kraju su popisani pašnjaci i ispašišta, kao i globe i druge takse od stanovništva u okviru ovog hasa. Tako je ukupan prihod hasa kliškog sandžakbega Ahmed-bega iznosio 301.264 akči.

Treći dio popisa haskih domena jeste popis hasa hercegovačkog sandžakbega Behram-bega. Naslov ovog dijela deftera glasi: *Hâshâ -i kudvet-ul-umerâ-il-kirâm Behram beg mîr-i livâ-i Herseg* (Hlasovi uzora plemenitih zapovjednika, Behram-bega, sandžakbega Hercegovine). Ovo poglavlje počinje na 121. stranici, a završava se na 129. Kako se iz toga vidi, ovaj has nije obuhvatao veliko područje, tj. predstavljao je očito samo dio hasa hercegovačkog sandžakbega u kliškom sandžaku, a drugi dio toga hasa je bio u hercegovačkom sandžaku.

I ovome hasu su pripadali vlasni — stočari iz nekoliko nahija kliškog sandžaka. Prema tome, elementi popisa su istovjetni kao i ranije, gdje je popisavana ova grupacija stanovništva. Popisom su obuhvaćene samo dvije nahije, *Saromiše* (str. 121 do 123) sa 6 sela i 2 mezre od svega 111 kuća i nahija *Grahovo* (str. 124 do 129) sa 20 sela i 2 mezre sa 345 kuća.

Z e a m e t i

Popis zeameta predstavlja novo poglavlje deftera i ne razlikuje se ničim od popisa haskih domena. Najprije je navedeno ime zaima čije se leno popisuje, a zatim ime i status naselja (varoš, selo). Dalje su poimenično zapisani svi stanovnici tog naselja, a potom ubilježeni prihodi od poljoprivrednih proizvoda, nabrojani pojedinačno sa naznakom koja se vrsta poreza plaća od određenih proizvoda (ušur od žitarica ili resum od drugih kultura). Tu su evidentirani i prihodi od mlinova, razne takse i eventualne globe. Na kraju je upisan ukupan novčani feudalni prihod od određenog naselja. U daljem popisu su zabilježeni eventualni čifluci, zemini, vinogradi i slično. Pri popisu čifluka uvijek je naznačeno ime posjednika čifluka, opisan teritorij koji je obuhvatao i zapisan pravni dokaz o vlasništvu (kadijski hudžet), koji je vlasnik čifluka morao predložiti popisnoj komisiji. I u okviru naseljenih čifluka obično su popisani pojedinačno svi prihodi od poljoprivrednih proizvoda kao i kod popisa jednog sela, ukoliko se za čifluk nije plaćao godišnji porez u novcu paušalno.

Popisivanje pojedinačnih spahijskih prihoda (*hasil*) istovjetno je kroz cijeli defter, s tom razlikom što se u različitim krajevima pojavljuju i druge kulture. U okviru zeameta, tj. u nahijama *Uskoplje*, *Rama*, i *Neretva*, zabilježeni su ušrovi od slijedećih žitarica: pšenica, ječam, kaplidža,¹⁶ heljda, zob, proso i sočivica. Zatim su

16. Termin *kaplidža* prema objašnjenju u djelu: *Oblast Brankovića — opširni katastarski popis iz 1455. godine*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1972, str. 355, mogao bi označavati jednu od tri vrste žitarica: *triticum monococum* = jednozrna pšenica, *triticum spelta* = ozimi krupnik ili avena *fatua* = divlja zob.

evidentirani ušrovi od trave, košnica, lana, bijelog i crvenog luka i voća.

Kako je već istaknuto, na kraju popisa svake vrste ukupnih feudalnih prihoda istaknuta je i rekapitulacija. Tako je učinjeno i nakon popisa svakog zeameta. Popis zeameta obuhvata 21 stranicu (str. 131 do 152).

Timari

Popis timara zauzima prostorno najveći dio deftera, obuhvata 279 stranica, započinje na 153. stranici i ide sve do kraja deftera, do stranice 432. Timari su popisivani redom po nahijama; najprije je označena nahija u okviru koje se popisuju timari, a onda redom slijedi popis jednog po jednog timara.

Elementi u ovom poglavlju su, uglavnom, isti kao i kod popisa zeameta. Treba istaći jednu karakteristiku ovog dijela deftera koja se sastoji u mnoštvu sitnijih zabilješki o statusu pojedinih naselja, o posjednicima timara na osnovu kojih se mogu izučavati veće feudalne porodice, o crkvama i samostanima itd. Pri obradi deftera važno je da se obrati naročita pažnja na ovakve zabilješke.

U okviru svakog timara popisana su analitički sva naselja koja je timar obuhvatao, tj. popisana su sva domaćinstva u naseljima i porezi od poljoprivrede. Radi potpune slike deftera dobro je ako se nabroje nahije u kojima su popisani timari: *Livno* (str. 153—169), *Kupres* (170—172), *Rama* (172—206), *Neretva* (206—321), *Uskoplje* (322—360), *Sokol* (361—371), *Saromiše* (372—377), *Sinj* (378—413), *Kosovo* (414—421), *Ostrovica* (422—427) i *Nadin* (428—432).

Prema tome, na osnovu ovog deftera može se utvrditi tačan opseg kliškog sandžaka 1550. godine, te proučavati stanovništvo, poljoprivredu, nastanak i razvoj gradova i drugih naselja, mogu se naći izvjesni podaci o nekim feudalnim porodicama iz tog vremena, Dakle, defter pruža mogućnost proučavanja istorije cjelokupnog tog područja sa raznih aspekata.

Sumarni popis

Original deftera se nalazi u Istanbulu u Arhivu Predsjedništva vlade (*Başbakanlık arşivi*) u fondu *Maliye defterleri* No 706. Fotokopije deftera posjeduje Orijentalni institut u Sarajevu zavedene u Zbirci fotokopija br. 213.

Ovaj defter predstavlja rekapitulaciju već opisanog opširnog deftera, ali, nažalost, nije sačuvan kompletan. U njemu su sadržani svi haski domeni kao i u opširnom, naravno samo sa sumarnim podacima. Nedostaje popis zeameta, a što se tiče popisa timara sačuvan je samo manji dio i to u nahiji Neretva.

Ovaj popis, ovako manjkav, ne bi predstavljao neku posebnu vrijednost i zbog činjenice što postoji i opširni defter sa mnogo detaljnijim podacima. Ali, bez obzira na nedostatke značajan je zbog toga što je pun naknadnih zabilješki, nastalih i unošenih u defter

dugo godina nakon što je sastavljen. Te zabilješke sadrže podatke o promjenama posjedništva i veličine timara, pa se, za skoro sve timare, mogu pratiti promjene vlasnika timara ili veličine timarskih posjeda.

Kako je već istaknuto, ovaj defter ima uvodni tekst iz koga se vide imena popisne komisije i vrijeme sastavljanja deftera. Članovi komisije su bili Ibrahim Edhem u funkciji odgovornog popisivača (*emin*) i Ahmed, kao pisar. Nažalost, o ovoj dvojici službenika nisu se mogli pronaći nikakvi drugi podaci. Popis je sačinjaen u vremenu od srednje dekade mjeseca džumadelahira do posljednje dekade mjeseca zulkade 957. godine hidžretskog kalendara.¹⁷

Defterske stranice nemaju nikakvu paginaciju niti originalnu, niti naknadno naznačenu pri arhivističkoj obradi. Inače, ovaj sačuvani dio deftera broji 51 stranicu, uključujući tu i sadržaj i tugu koja se nalazi na prve dvije stranice deftera, kao i nekoliko praznih stranica. Prazne stranice se pojavljuju tamo gdje se završava jedno, a započinje drugo poglavlje.

Defter započinje tzv. *fihrisom*, tj. sadržajem gdje su nabrojana sva poglavlja deftera. Ta poglavlja su sljedeća: Carski hasovi, Hasovi kliškog sandžakbega, Hasovi hercegovačkog sandžakbega, Zeameti i Timari spahija gdje bi prema sadržaju trebalo da su popisane ove nahije: Livno, Kupres, Rama, Neretva, Uskoplje, Sokol, Saromiše, Sinj i Cetina,¹⁸ Kosovo, Ostrovica i Nadin. Sadržaj je, dakle, istovjetan sa rasporedom građe u opširnom defteru. Iz toga se vidi da je defter sačinjen kompletan, ali su dijelovi teksta izgubljeni. Na sljedećoj stranici je tuga sultana Sulejmana, po čijem je nalogu popis izvršen. Slijedi već pomenuti uvod, zatim popis haskih dome-
na, te sačuvani dio popisanih timara u nahiji Neretva.

Popis mustahfiza u kliškom sandžaku

Originalan naslov ovog deftera glasi *Iğmal mustahfizan-i kila'i livva-i Klis*, tj. Sumarni popis mustahfiza u tvrđavama kliškog sandžaka. Original deftera se nalazi u Ankari, u *Tapu ve Kadastro* No 242. Fotokopije posjeduje Orijentalni institut u Sarajevu, zavedene u Zbirci fotokopija br. 214.

Ovo je treći defter koji predstavlja sastavni dio kompletnog popisa kliškog sandžaka koji je izvršen 1550. godine. Iako to u defteru nije naznačeno, tri činjenice upućuju na takav zaključak:

1. defter ima naknadno unošene bilješke o promjenama na timarima, a najranija bilješka nosi datum 18. rebiulahira 958. godine (= 25. IV 1551), pa je prema tome defter morao nastati nešto prije tog vremena,

2. u uvodnom dijelu već opisanog sumarnog deftera No 706, što važi kao uvod ovog kompletnog popisa, između ostalog se kaže ».

17. Odgovara vremenu od 21. do 30. XI 1550. godine.

18. Ova nahija pod nazivom Sinj i Cetina najčešće se tako navodi kao jedinstvena nahija.

zatim popis mustahfiza sjajnih tvrđava koje se nalaze u spomenutoj livi. . .«

3. pošto je utvrđeno da je ovaj defter morao nastati prije 1551. godine i kad se zna da su 1550. godine popisivani mustahfizi u kliškom sandžaku, to još ne znači da je ovaj popis baš taj koji je tada nastao, jer je mogao biti sačuvan i neki drugi defter. Međutim, kada se uporedi rukopis i druge ortografske karakteristike sva tri deftera, vidi se da su i rukopis i te karakteristike isti. Prema tome, može se sa sigurnošću zaključiti da je ovaj popis mustahfiza u tvrđavama kliškog sandžaka nastao 1550. godine i da predstavlja sastavni dio jednog cjelokupnog popisa iz tog vremena.

Prva stranica deftera sadrži spisak tvrđava u kojima je izvršen popis mustahfiza. Tu se odmah vidi u kojim su tvrđavama u kliškom sandžaku Turci održavali posade sredinom XVI stoljeća. To su: Livno, Prozor, Susid, Akhisar (=Prusac), Fenarlik, Gölhisar (= Jezero kod Jajca), Sokol, Belgrad (=Glamoč), Sinj, Vrhrika (=Vrlika), Knin, Drniš i Nečven. Tih trinaest tvrđava je navedeno u sa držaju. Međutim, u defteru je popisana i posada tvrđave Zvonigrad, u koju su tek u vrijeme popisa bile postavljene posade.

Pri popisivanju određenog timara raspored je isti kao i kod popisa ostalih spahijskih timara u sumarnom defteru, tj. najprije se navodi ime timarnika (jednog, dvojice ili više njih ukoliko se radi o zajedničkom timaru — *mušterek* sa naznakom visine iznosa koji pripada svakom od njih), a zatim slijedi popis naselja sa naznačenim prihodom svakog naselja. Na kraju je ukupan iznos timara.

Slijedi popis mustahfiza u tvrđavama navedenim u sadržaju:

Mustahfizi tvrđave Livno (list 3 do 8), 27 mustahfiza: prvi timar dizdara Ali-age, koji je uživao u nahijama Sinj, Cetina i Velin, iznosio je 5.181 akča. Dizdarev ćehaja, po imenu Ali, uživao je timar od 2.500 akči. Zatim slijedi popis ostalih mustahfiza. U tvrđavi se nalazilo ukupno 27 članova posade, dok je broj timara iznosio 17.

Mustahfizi tvrđave Prozor (list 8 do 12), 15 mustahfiza: dizdar tvrđave Ferhad uživao je timar u iznosu od 2.549 akči u nahiji Rama. Ćehaja tvrđave po imenu Agiršah sin Jusufa, imao je timar od 1.557 akči. Posada od 10 mustahfiza uživala je 10 timara.

Mustahfizi tvrđave Susid (list 12 do 15), 14 mustahfiza: Alija, dizdar tvrđave, posjedovao je timar u iznosu od 3.500 akči. Interesantno je da njegov timar nije uopće bio u kliškom sandžaku, nego u bosanskom, u nahiji Lašva. To je, ipak, bilo neposredno susjedstvo, jer su nahije Lašva i Uskoplje međusobno graničile. Mustafa, ćehaja tvrđave, imao je timar od 2.123 akče u nahiji Uskoplje.

Mustahfizi tvrđave Akhisar (Prusac), (list 16 do 23), 33 mustahfiza: Mahmud, dizdar tvrđave, uživao je timar u iznosu od 2.372 akče, također u nahiji Lašva. Ćehaja tvrđave, po imenu Mustafa sin Muruveta, imao je timar od 1.400 akči a nalazio se u nahijama Rama i Lika. Posada od 33 mustahfiza uživala je 22 timara. To je bila tvrđava sa najvećim brojem mustahfiza u kliškom sandžaku.

Mustahfizi tvrđave Fenarlik (list 24 do 27), 15 mustahfiza: o tvrđavi Fenarlik se mora reći nešto više zbog toga što do sada u

nauci nije bila poznata i što danas nema nikakvih njenih ostataka. Spominju je, ali vrlo nesigurno, neki naučnici. H. Šabanović, citirajući jedan turski izvor, ovaj naziv čita nesigurno kao Fenarlik ili Fevarlik, ne dajući više nikakvih podataka o tvrđavi.¹⁹ Đ. Mazalić je na osnovu opisa Katarina Zena koji kaže da je prošao pored »kastela Fermelik u kojem je gorjelo svjetlo da putnici vide noću put« smatrao da se tvrđava trebala zvati Vrbovik.²⁰ Međutim, tek uviđom u ovaj, kao i u druge deftere, može se ustvrditi da je tačan naziv te tvrđave bio Fenarlik. Na ovaj zaključak upućuje i samo značenje tog pojma u turskom jeziku; naime *fenarlik* označava mjesto gdje gori svjetlo, svjetiljka, a kako se vidi iz Zenovog opisa, tu je stvarno gorjelo svjetlo, pa je na osnovu toga tvrđava i dobila ime.

Ispitivanjem na terenu i upoređujući izvore, ustanovljeno je i tačno mjesto te tvrđave. Tvrđava Fenarlik se morala nalaziti u blizini sela Donji Kopčić, nedaleko od Donjeg Vakufa, na jednom brežuljku s desne strane Vrbasa, iznad nekadašnjeg mosta preko te rijeke, kojeg spominje Zeno, a postojao je, kako on kaže, nasuprot nekropole porodice Malkoč.²¹

Inače, dizdar te tvrđave 1550. godine bio je Mustafa, a uživao je timar u iznosu od 3.239 akči u nahiji Lašva. Čehaja po imenu Hasan posjedovao je timar u istoj nahiji u iznosu od 2.135 akči.

Mustahfizi tvrđave Gölhisar (Jezero), (list 28 do 30), 11 mustahfiza: Sulejman, dizdar tvrđave, uživao je timar čiji je prihod dolazio od poreza istoimene varoši u podgrađu ove tvrđave, u iznosu od 3.500 akči. Čehaja tvrđave Husejn uživao je timar u iznosu od 3.100 akči u nahijama Uskoplje i Zrmanja.

Mustahfizi tvrđave Sokol (list 31 do 33), 11 mustahfiza: dizdar tvrđave, Redžep sin Mustafe, uživao je timar u iznosu od 3.300 akči u nahiji Ostrovica. Čehaja Hasan je posjedovao timar u iznosu od 2.520 akči u nahiji Uskoplje. Osim ta dva timara ubilježena su još 4 timara koja su uživali devetorica mustahfiza.

Mustahfizi tvrđave Belgrad—Dlamoč (Glamoč), (list 33 do 36), 8 mustahfiza: dizdar tvrđave po imenu Alija uživao je timar od 3.505 akči u nahiji Glamoč. Dizdarev čehaja Mehmed je imao timar od 2.541 akče. Još su upisana 4 timara koje su posjedovali šestorica mustahfiza.

Mustahfizi tvrđave Sinj (list 36 do 43), 26 mustahfiza: Dželali, dizdar tvrđave, uživao je timar u iznosu od 4.333 akče u nahiji Sinj, a njegov čehaja Hodaverdi je imao kao timar prihode od same varoši Sinj u iznosu od 2.440 akči, i to u zajednici sa dizdarevim sinom Kasimom. Ukupan iznos tog timara je bio 3.909 akči.

Mustahfizi tvrđave Vrhrika (Vrlika), (list 44 do 47), 18 mestahfiza: dizdar je bio po imenu Iskender sa timarom od 3.255 akči u na-

19. H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 55.

20. Đoko Mazalić, *Biograd — Prusac*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Nova serija, sv. VI, Sarajevo 1951, str. 163.

21. O nekropoli vid. u nav. radu: Đ. Mazalić, *Biograd — Prusac*.

hijama Vrhrika, Saromiše, Skradin i Vrana. Čehaja Mehmed je imao timar od 2.482 akče u nahijama Vrhrika, Skradin i Velin.

Mustahfizi tvrđave Knin (list 48 do 52), 19 mustahfiza: Alija, dizdar tvrđave, posjedovao je timar u iznosu od 4.339 akči u nahiji Rama. Njegov čehaja Mustafa uživao je timar od 2.000 akči u nahiji Uskoplje.

Mustahfizi tvrđave Drniš (list 53 do 55), 5 mustahfiza: dizdar Hasan uživao je kao timar prihode od istoimene varoši, kao i poreze od dvije mezre u nahiji Drniš, u iznosu od 3.343 akče. Abdulkерim, čehaja, posjedovao je timar u iznosu od 2.450 akči, i to u nahijama Vrhrika, Knin i Uskoplje.

Mustahfizi tvrđave Nečven (list 55 do 61), 21 mustahfiz: dizdar je bio Džihanšah sa timarom od 2.406 akči čija su naselja bila rasuta u nahijama Nečven, Zrmanja, Zvonigrad, Glamoč, Nadin i Karin. Tvrđavski čehaja je bio Husejn sa timarom koji se sastojao od prihoda istoimene varoši i od dvije mezre u nahiji Livno, kojeg je zajednički uživao sa mustahfizom Pervaneom.

Ovdje treba reći da posljednjih 6 timara (tvrđava Zvonigrad), odnosno od lista 61, pisano drugom rukom. Naprijed je već rečeno da posljednji listovi nisu ni paginirani. Ovaj je dio, očito, unesen kasnije. Ovome ide u prilog i činjenica što je u sadržaju, na početku deftera, posljednja upisana tvrđava Nečven. Međutim, na kraju, na predposljednjem listu, upisani su još mustahfizi tvrđave Zvonigrad, koja, kako je spomenuto, uopće nije unesena u sadržaj.

Mustahfizi tvrđave Zvonigrad (list 63), 12 mustahfiza: za ovu tvrđavu odmah na početku postoji zabilješka o tome da se tek tada uspostavlja posada: *Mustahfizi tvrđave Zvonigrad. Spomenuta tvrđava se (sada) osniva. Pošto se ona nalazi na opasnom mjestu, sada je potrebno i veoma važno da se (njenim uspostavljanjem) zaštititi i čuva vilajet. Kao posada za spomenutu tvrđavu određuje se dizdar, čehaja i 10 nefera iz tvrđave Knin i Nečven. O ovome je obavijestio sandžak-beg Malkoč-beg²² i poslao ovjeren defter. Taj izvještaj i defter su primljeni, pa je izdato naređenje da se ubilježe timari koji su određeni. Na osnovu ove naredbe ubilježeni su (timari).*

Zatim je popisano 6 timara koje uživa 8 članova posade. Nije izričito rečeno ko je dizdar, a ko čehaja. Naime, kod prvog zajedničkog timara ubilježeni su: Ramadan sin Gazije, ranije član posade kninske tvrđave i Mustafa sin janičara, ranije član posade tvrđave Nečven, a zatim stoji »dizdar Zvonigrada«. Kako je u svim ranijim slučajevima dizdar stavtlan na prvo mjesto, to je sigurno da je i ovdje dizdar onaj prvi, tj. Ramadan sin Gazije. Isti je slučaj i kod čehaje. Kao prvi uživatelj zajedničkog timara upisan je Ali sin Ejnebega, a kao drugi Mustafa, a zatim slijedi oznaka »čehaja Zvonigrada«, pa je sigurno da je čehaja bio Ali sin Ejnebega.

22. Malkoč-beg, sin Kara Osmanov (Karaosmanović) je izvjesno vrijeme bio hercegovački sandžakbeg. Taj je položaj dobio zahvaljujući svojim osvajačkim uspjesima prema zapadu. Pred kraj života je bio i kliški sandžakbeg i na tom položaju je i umro 1565. godine.

Na posljednjoj strani deftera postoji rekapitulacija u kojoj je konstatovano brojčano stanje svih mustahfiza u navedenim tvrđavama. Pri upisivanju ukupnog broja mustahfiza pisar je pogriješio; ubilježio je broj 290 mustahfiza, međutim treba da stoji 190. To je uočljivo kada se saberu mustahfizi svih tvrđava, a to je vidljivo i iz analitičke oznake te rekapitulacije, tj. odmah ispod cifre 290, navedeno je: dizdara 13, ostalih članova posade spomenutih tvrđava 177, što daje broj 190.

Značaj ovog deftera je u tome što on predstavlja popis svih čuvenih tvrđava u ovoj oblasti kao i sastav i jačinu njihovih posada. Podaci koji se iz njega mogu crpiti su dragocijeni za izučavanje sistema organizacije odbrane jedne oblasti koja je predstavljala krajinu velikog Osmanskog Carstva. Širim izučavanjem može se pratiti koje su srednjovjekovne utvrde Turci preuredili za svoje potrebe, a koje su sami podigli. Stoga je ovaj defter za izučavanje istorije kliškog sandžaka posebno zanimljiv.

OPŠIRNI POPIS IZ 1574. GODINE

Ovim popisom su obuhvaćena znatno šira područja nego onim iz 1550. godine, što je sasvim razumljivo, jer su u međuvremenu Turci izvršili nova osvajanja. U defteru je popisano ukupno 49 nahija. Zato je ovaj defter po svome obimu mnogo veći, on broji 760 stranica, uključujući tu kanun-namu i izvjestan manji broj praznih stranica.

Prva važna činjenica koja pada u oči jeste da ovaj popis ima na početku kanun-namu za kliški sandžak. Ako se zna da je to jedina sačuvana kanun-nama za to područje, onda se i njena važnost podrazumijeva. Kanun-nama predstavlja, ustvari, zakonske odredbe za određeno područje koje su važile i bile primjenjivane u vrijeme popisa. Tu su tačno precizirani i određeni porezi za sve kategorije stanovništva, za sve poljoprivredne proizvode, kao i sve druge proizvode i djelatnosti. Kanun-nama je objavljena u prevodu na srpsko-hrvatski jezik.²³

Isto tako, odmah se može primijetiti da ovaj defter po svome rasporedu nije podijeljen na hasove, zeamete i timare, tj. nije izvršena timarsko-spahijska podjela kao u opširnom defteru iz 1550. godine. Popis je izvršen jednostavno po teritorijama, idući od nahije do nahije, pa su u popisu jedne nahije odmah obuhvaćena sva naselja, odnosno svo stanovništvo. Ovo je, uostalom, općenita pojava u vođenju turskih popisnih knjiga, jer se od vremena sultana Sulejmana Zakonodavca opširni defteri sastavljaju na ovakav način, o čemu je već bilo govora.

Original deftera se nalazi u Arhivu Predsjedništva vlade Republike Turske u Istanbulu (*Başbakanlık arşivi*) u fondu *Tapu defterleri*

²³ *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, str. 125—140.

No 533. Fotokopije posjeduje Orijentalni institut u Sarajevu zavedene u Zbirci fotokopija br. 92.

Premda defter ne sadrži i uvod, nije bilo teško ustanoviti datum sastavljanja. Naime, na kraju kanun-name nalazi se tekst: *ovo je izvršeno i napisano u prvoj dekadi mjeseca časnog muharema godine devetstotinaosmadesetdruge po Hidžri,*²⁴ što odgovara datumu od 23. aprila do 2. maja 1574. godine.

Defter nema naslova nego odmah započinje kanun-namom, a zatim dolazi sadržaj nahija i tugra sultana Sulejmana. U popisu nigdje nisu ubilježena imena članova komisije koja je izvršila popis. Stranice deftera nemaju paginaciju, niti originalnu niti naknadno označenu.

Originalni naslov kanun-name glasi: *Kanun-name-i liva-i Klis*. Kanun-nama obuhvata prvih trinaest stranica deftera. Ove zakonske odredbe su značajne za razumijevanje navedenih popisa i uopće za istoriju ove oblasti. Tu su tačno precizirana sva poreska opterećenja cjelokupnog stanovništva i data uputstva kako će se postupati u izvjesnim problematičnim slučajevima.

Nakon kanun-name dat je sadržaj deftera, odnosno nabrojane su sve popisane nahije. Iznad svake nahije upisan je redni broj. Popisom su obuhvaćene slijedeće nahije: Neretva, Rama, Uskoplje, Kupres, Livno, Saromiše, Sinj i Cetina, Dicmo, Klis, Vrhrika, Petrovo polje, Petrova gora, Kosovo, Nečven, Ostrovica sa popisom Gazi Husrev-begova vakufa, Bilaj Blagaj, Vodenica, Puhova međa, Nadin, Knin, Udvin, Gračac, Novi, Glamoč, Sokol, Grahovo, Zminje polje, Skradin, Velin, Vrana, Janj, Unac, Srp, Ključ, Sanica, Bunić, Bilaj, Mazin, Lapac, Vodenica, Cvetuša, Medak, Perušić, Ostrovički, Zvonigrad, Stari i Novi Obrovac, Karin, Gölhisar (Jezero), Bilaj Barleta, Tepljuh, dakle ukupno 49 nahija.²⁵

Sam popis pruža obilje podataka tako da je nemoguće sve obuhvatiti na kratkom prostoru. Kako je defter sačinjen po naseljima, bilo gradskog tipa, bilo seoskim, to će ovdje biti dat prikaz popisa gradskih naselja sa svim njegovim karakteristikama, a zatim će biti objašnjeni popisi seoskih naselja sa njegovim karakteristikama, uključujući tu i poljoprivredne proizvode i drugo što se može naći u popisu.

Već je naprijed istaknuto da u ovom defteru nije provedena podjela na timarsko-spahijske domene (has, zeamet, timar), nego je popis vršen po nahijama. To daje veću preglednost defteru i omogućava da se odmah i daleko lakše sagleda kako teritorij određene nahije, tako i teritorij cijelog sandžaka. Nahije su popisivane onim redom kako je to navedeno u sadržaju.

24. OIS br. 92, fo 92/8.

25. Pojedinačno o nahijama vid.: H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*.

Popisi gradskih naselja

Gradska naselja su uvijek popisivana na početku popisa određene nahije. Kod popisa ovakvih naselja ovaj defter pruža sljedeće podatke:

1. Ime i status naselja.

2. Nazivi mahala; a kako je obično svako gradsko naselje bilo podijeljeno na mahale, to je i popis tako tekao da je popisivana jedna po jedna mahala. Nazivi mahala su najčešće vezani uz ime džamije, odnosno osnivača džamije. Najprije je popisivana centralna mahala, tj. mahala glavne gradske džamije, obično carske.

3. Popis stanovništva; kod popisa domaćina označavano je ponekad njihovo zvanje ili zanimanje. Redovno su na prvom mjestu bilježeni najugledniji stanovnici: živi osnivači mahala, vjerski službenici ili lokalne starješine. Na prvom mjestu obično su ubilježeni imam, hatib i mujezin, ako se radi o popisu kasabe, odnosno knez ako se radi o popisu varoši.

4. Eventualne zabilješke o gradskom naselju, odnosno o statusu gradskog stanovništva; stanovništvo muslimanskih gradskih naselja (kasaba) bilo je redovito u povlaštenom položaju (*muaf*) zbog toga što se bavilo određenim zanimanjima gradske privrede (zanatstvo i trgovina). Radi eventualnih specifičnih službi ono je bilo oslobođeno i državnih nameta, tzv. *avariz-i divaniye* i *tekalif-i örfiye*. Stanovništvo kršćanske varoši, kao i perifernih muslimanskih naselja nije imalo takav povlašten položaj, nego je tretirano kao i drugo seosko stanovništvo. Međutim, za eventualne posebne službe oslobođano je izvjesnih državnih nameta, zavisno od važnosti službe, te od komunikacionog i strategijskog značaja tog grada.²⁶ O ekonomsko-pravnom statusu stanovništva postojala je obično u defterima opširnija zabilješka. Ima zabilješki i druge vrste (o podizanju nekog objekta, džamije, mosta, a manastiru, crkvi i sl.). Sve takve zabilješke su najčešće stavljanje na početku popisa naselja, odmah iza naziva mjesta koje se popisuje, ali su ponekad dolazile i na kraju.

Iza popisa stanovništva slijede podaci o feudalnim prihodima od raznih vrsta gradske administracije, privredne djelatnosti i drugih prihoda i posjeda u dotičnom mjestu. U ovom defteru u obzir dolaze ove vrste prihoda od gradskih naselja:

1. *Badž-i bazar*, tržna pristojba.

2. *Ihtisab i ihzar*, prihodi od tržne inspekcije, kazni za tražne prekršaje (kao krivo mjerenje, nabijanje cijena i sl.).

3. *Resm-i arus*, porez na udaju, mlađarina ili svadbarina.

4. *Baduhava*, uvjetne pristojbe (globe i kazne).

5. *Džurm-i džinajet*, novčane kazne koje su plaćali seljaci za prestepe, a na osnovu osude koju izriče kadija.

6. *Resm-i fuči*, porez na vinsku burad.

26. Vid.: Adem Handžić, »Značaj muafijeta u razvitku nekih gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku«, *Jugoslavenski istorijski časopis*, 1-2, 1974, str. 60-69.

7. *Badž-i hamr*, tržna pristojba na prodaju vina koju naplaćuje baždar na trgu.
8. *Resm-i dekakin*, taksa na dućane.
9. *Koridžilik*, globe mustahfiza.
10. *Badž-i sijah*, kopnena carina.
11. *Resm-i asijab*, daća na vodenicu.

Ako se gradsko stanovništvo, koje je bilo oslobođeno rajinskog statusa, bavilo nekim granama seoske privrede, ono je u tim slučajevima plaćalo odgovarajuće poreze za te vrste djelatnosti spahiji, ali nije plaćalo tzv. *resm-i çift*, nego je davalo samo ušrove. U ovakvim slučajevima nalazimo zabilježene ušrove od: žitarica, luka (crvenog i bijelog), kupusa i drugog povrća, od pčelinjih košnica, sijena, kao i porez od vinograda, koji su muslimani plaćali pristojbu po dunumu.

Naravno, u okviru gradskog naselja bili su popisani i čifluci i zemini koji su se nalazili na teritoriju tog naselja, kao i prihodi od tih dobara.

U opširnom defteru iz 1574. godine pojavljuju se dva tipa gradskih naselja: kasaba i varoš.²⁷ u statusu kasabe bila su naselja: Konjic, Prozor, Prusac, Oborci,²⁸ Livno, Glamoč, Sinj, Vrlika i Knin. Kao varoška naselja popisana su mjesta: Sokol, Jezero, Ključ, Gračac, Vrana, Klis, Skradin, Ostrovica, Udbina, Medak i Perušić.

Popisi seoskih naselja

Seoska naselja predstavljaju uglavnom sela (*karye*); rjeđe su i tzv. *mezre* (pusta selišta) bila naseljena, a bilo je i naseljenih čifluka.

Karye je naziv za seosko naselje čije se stanovništvo bavi isključivo ili pretežno seoskom privredom (zemljoradnja, stočarstvo, ribolov itd) i ima svoju teritoriju, atar i granice. Veća sela, naročito ona razbijenog tipa, mogla su se dijeliti na zeseoke koji su se zvali *mahale*. Ako su stanovnici imali neku posebnu funkciju, kao na primjer derbendžije (čuvari tjesnaca), imali su poseban status. Selo u kome se održavao sedmični sajam ili godišnji vašar zvalo se *bazar*, odnosno *penayir* (panađur), ali time nije minjalo status sela. Privremeno naseljena ili napuštena sela nazivana su *haliye*. Zemlje takvih sela obrađivali su obično stanovnici susjednih sela.

Mezra je staro selište ili selo koje je raseljeno prije ili za vrijeme turske okupacije. Da bi jedno mjesto bilo proglašeno mez-

27. *Kasaba* je naziv za otvoreno muslimansko naselje čije se stanovništvo isključivo ili pretežno bavilo gradskom privredom (zanatstvo, trgovina), a *varoš* je naselje gradskog tipa pretežno naseljeno kršćanskim stanovništvom, koje se bavi uglavnom gradskom privredom, rudarskom proizvodnjom ili nekim drugim specijalnim zanimanjima; opširnije o tome vidi.: H. Šabanović, *Turski izvori za istoriju Beograda*,

28. Nekadašnja kasaba Oborci je današnje istoimeno selo u općini Donji Vakuf.

rom, moralo je imati svoju teritoriju, svoje granice, te manje ili više jasne tragove ranijeg naselja (groblje, bunar, česma, voćnjaci itd). Neke mezre su davane u zakup zainteresiranim licima da ih obrađuju. Nekad su mezre ustupane, odnosno prodavane, i s tapijom pojedinim licima kao čifluci na godišnji zakup. Ako bi se na mezru naselilo više stanovnika proglašavana je selom.

U ovom defteru popis seoskog naselja sadrži sljedeće elemente:

1. Ime i status naselja, sa oznakom pripadnosti određenoj nahiji (*tabi'*).

2. Eventualna zabilješka o posebnom statusu stanovnika tog naselja iz čega je proizlazilo oslobođanje od određenih poreza.

3. Popis stanovnika tog naselja; popisivani su domaćini i ostali odrasli i za rad sposobni muškarci, kao i udovice koje su bile starješine domaćinstva. Pri popisu lica označavana su često ne samo imena i eventualna zvanja, nego i druge oznake koje su morale imati uticaja na razrezivanje raznih poreza, kao na primjer neoženjen, nepoznat, imam, pop, kaluđer i sl. Kod nekih domaćina postoji oznaka »došlac« što znači da je taj domaćin doselio iz drugog kraja.

4. Popis feudalnih daća (*hasil*); pri pojedinačnom nabranjanju feudalnih daća u ovom defteru nalazimo sljedeće stavke: *resm-i çift*, *benak i mudžered*, *ispendža*, *ušur*, *razni resumi*, *baduhava*, *resm-i arus i poljačina*.²⁹

5. Ukupan novčani iznos prihoda popisanoj selu.

Naravno, ovo su samo glavni elementi popisa seoskog naselja. Ako je u okviru nekog sela bilo čifluka, oni su popisivani jedan za drugim, sa oznakom vlasnika čifluka i prihoda koji se na njemu ubiru. Ako su čifluci bili naseljeni, poljoprivredni porezi (ušrovi) iskazivani su analitički, dok je od nenaseljenih čifluka spahijski porez iskazivan u globalnom novčanom iznosu odsjekom (*maktu'*). Na isti način su posivani i vinogradi, mlinovi i ribnjaci.

Kada se govori o opširnom popisu kliškog sandžaka iz 1574. god. mora se istaći jedan poseban njegov dio, a to je popis Gazi Husrevbegovih vakufa u okolini Benkovca, koje je uvakufio za održavanje nekih svojih objekata u Sarajevu.³⁰ Popisana su sela, mezre, mlinovi i sve ostalo što je pripadalo vakufu, sa svim već opisanim elementima. Na ovaj se popis ukazuje posebno zbog toga što ima značaj ne samo za izučavanje tog područja nego i ličnosti Gazi Husrev-ega, zatim i razvoja Sarajeva, urbanog i kulturnog, u XVI stoljeću, kada se taj grad rapidno razvijao.

Zaključujući opis ovog deftera valja još ukazati na nekoliko činjenica iz kojih se može vidjeti vrijednost tog popisa. To je u prvom redu sama njegova obimnost, jer izvor od 760 stranica sam po sebi predstavlja određenu vrijednost. Kada se uzme u obzir i nje-

29. O svim navedenim turskim terminima opširnije vid.: H. Šabanović, *Turski izvori za istoriju Beograda*, str. 605—644.

30. Vid.: Fehim Dž. Spaho, »*Vakufi i vakifi u jugozapadnoj Bosni i Dalmiciji*«, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. IX-X, Sarajevo 1983, str 87-94.

gova sadržinski vrijedna istorijska građa, jasno je da je važnost ovog deftera velika. Tu je i jedina sačuvana kanun-nama za kliški sandžak. Konačno, ovaj je popis vršen u vrijeme kada je islamizacija stanovništva u tim krajevima bila u punom zamahu, o čemu ovaj defter pruža izvanredne podatke.

OPŠIRNI POPIS S POČETKA XVII STOLJEĆA

Original deftera se nalazi u Ankari, u *Tapu ve Kadastro*, u fondu *Tapu defterleri*, No 475. Fotokopije postoje u Orijentalnom institutu u Sarajevu u Zbirci fotokopija zavedene pod br. 211.

Defter zaprema 644 stranice. Nema nikakvog naslova niti uvoda, nego započinje odmah fihristom (sadržajem) nahija. Kako nema nikakvih uvodnih podataka, to nije ubilježen ni datum njegovog nastanka. Stoga se moralo pomoću drugih podataka barem približno odrediti vrijeme njegovog nastanka. Najpouzdaniji podatak je tugra koja se nalazi na početku deftera, a sadrži ime sultana Ahmeda, sina Mehmeda, pa je prema tome, defter uređen po njegovom nalogu. Ovaj je sultan vladao u vremenu od 1603. do 1617. godine, te je defter morao biti sastavljen u tom vremenskom razdoblju. Tačnije podatke o njegovom datiranju za sada nije moguće pružiti. U isto vrijeme su vršeni i popisi bosanskog i izvorničkog sandžaka.

Defter je, inače, izrađen po onim principima kako su sastavljani defteri poslije sultana Sulejmana, kada više nije u opširnim defterima vršena podjela pojedinih domena, nego su takvu podjelu sa državali samo sumarni defteri (hasovi, zeameti, timari). Međutim, u ovom defteru su posebno popisani carski hasovi. U sadržaju stoji da je u nekim nahijama izvršeno i popisivanje timara, ali u samom defteru se takva raspodjela ne vidi.

I ovaj defter ima neke svoje specifičnosti po čemu se razlikuje od ranijih popisa. Ovo je posljednji, do danas poznati, popis kliškog sandžaka i on donekle predstavlja zaokruženu sliku i ranijih popisa. Upoređujući te, vremenski ranije sastavljene deftere, sa ovim dobiva se zaista cjelovita predstava o kliškom sandžaku. Osim toga i u samom popisu ima izvjesnih detalja koji mu daju posebnu vrijednost. Pored uglavnom već poznatih podataka koje pružaju opširni defteri, ovaj sadrži i popise svih vakufa na području sandžaka, sa osnovnim podacima o prihodima tih vakufa i o plaćama vakufskih službenika, kao i o nekim drugim izdacima iz sredstava vakufa.³¹ Ako se zna kakvu su ulogu odigrali vakufi u osnivanju i razvoju gradskih naselja,³² i kada se još uzme u obzir da većina vakufnama (zakladnih povelja), koje sadrže baš te podatke, nije sačuvana, onda se tek može razumjeti značaj ovog popisa.

31. Vid.: Fehim Dž. Spaho, »Džamije i njihovi vakufi u gradovima kliškog sandžaka početkom XVII vijeka«, *Anali GHB IV*, str. 217—230.

32. Adem Handžić, »O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću — uloga države i vakufa«, *POF XXV*, Sarajevo 1976, str. 133—170.

Stranice deftera nemaju originalnu paginaciju. Pri arhivističkoj obradi izvršena je folijacija, dakle, obilježeni su samo listovi. Praznih stranica nema. Defter broji ukupno 322 lista, odnosno 644 stranice. Treba još reći da u defteru ima nekoliko nalijepljenih originalnih dokumenata o kasnije nastalim promjenama na popisanim područjima. Isto tako, na izvjesnom broju stranica na margini su upisana takva dokumenta.

Defter započinje sadržajem popisanih nahija, koji je podijeljen u tri poglavlja. Iznad svake nahije stoji redni broj. Prvo poglavlje nosi naziv *Nahije u sandžaku Klis i Krka* i tu su popisane slijedeće nahije: Neretva, Rama, Uskoplje, Kupres, Livno, Saromiše, Sinj i Cetina, Dicmo, Klis, Vrlika, Petrovo polje, Zminje polje, Vrana, Skradin, Karin, Ostrovica nova, Ostrovica stara, Petrova gora, Kosovo, Nečven, Grahovo, Unica, Srp, Ključ, Sanica, Sokol, Janj, Bilaj Blagaj, Tepljuh, Lapac, Glamoč, Gradčac, Mazin, Strumički, Udbina i Bilaj Bunić.

Drugo poglavlje nosi naslov *Nahije carskog hasa u sandžaku Krka*. U okviru carskog hasa popisane su nahije: Strumički, Knin, Zvonigrad, Ostrovica stara, Obrovac, Cvetuša, Karin, Nadin, Vrana, Skradin, te nahija Koždol, koja je predstavljala vakuf Gazi Husrev-bega.

Treće poglavlje je *Nahije po timarima u sandžaku Krki i Klis*. Ovo poglavlje se izdvaja samo u sadržaju. Međutim, u samom defteru niti postoji ovakav naslov, niti se vidi bilo kakva raspodjela po timarima. Ovdje su popisane nahije: Ostrovica nova, Nadin, Cvetuša, Medak, Perušić i Bilaj Barleta. Iako u defteru timari nisu naznačeni, ipak se iz sadržaja vidi koje su nahije bile podijeljene na timare.

Popis svake nahije ima svoj zaseban fihrist na posebnom listu, što defteru daje dobru preglednost. Ovakvim fihristom su obuhvaćena sva popisana naselja (kasaba, varoš, karye, mezra) određene nahije, zatim čifluci, zemini, mahale, mlinovi i vinogradi. Svaka od ovih stavki (jedinica) ima svoj redni broj u fihristu i isti taj broj u samom popisu, tako da je jednostavno pronaći određenu stavku popisa.

Popisi gradskih naselja

I ovdje se pojavljuju dva tipa gradskih naselja: kasaba i varoš. Karakteristični elementi popisa tih naselja i to onim redom kako dolaze u defteru, su ovi:

1. Ime i status naselja.
2. Eventualna specifična zabilješka za određeno naselje; o povlaštenom položaju stanovnika, o njihovim eventualnim službama, te o oslobađanju tog stanovništva izvjesnih daća.
3. Naziv mahale; sva gradska naselja tipa kasabe (ne i varoši) u principu bila su podijeljena na mahale, pa je prema njima vršen i

popis, popisivana je jedna po jedna mahala. Obično je najprije popisivana mahala glavne gradske džamije, a to je vrlo često bila carska džamija, tj. džamija koja je bila podignuta po nalogu sultana, a to dalje znači da je to mjesto ustanovljeno zbog javnih potreba, gdje je bila zainteresirana država. Takve džamije nisu imale svoj vakuf, nego su izdržavane iz državnih sredstava. Mahale su najčešće nazivane po osnivaču džamije.

4. Poimenični popis stanovništva; ovdje su poimence nabrojani svi domaćini. Često je uz ime stavljeno i zanimanje osoba koje se popisuju, što daje mogućnost sagledavanja razvijenosti pojedinih vrsta zanata u određenom mjestu. Najprije su upisivani vjerski službenici: hatib, imam, pa mujezin džamije po kojoj mahala nosi ime.

5. Rekapitulacija popisanog stanovništva: u ovoj se stavci navodi broj vjerskih službenika pojedinačno, zatim broj svih domaćina, kao i broj neoženjenih odraslih muškaraca (*mudžered*) u popisanoj mahali.

6. Popis vakufa u popisanoj mahali; ovdje je ubilježeno ime vakifa, tj. osobe koja je zavještavala svoj imetak, ukupan prihod vakufa, izdaci vakufa u kojima su, opet, upisane dnevne plaće svih vakufskih službenika i na kraju izdaci za održavanje džamije ili još i drugih vakufskih objekata.

7. Popis zemina, čifluka i vinograda u granicama gradskog naselja.

8. Podaci o feudalnim dohocima od raznih vrsta gradske administracije, privredne djelatnosti i drugih prihoda u dotičnom mjestu. Ovdje u obzir dolazi: badž-i bazar, ihtisab i ihzarija, resm-i arus, džurm-i džinajet, badž-i hamr i resm-i fuči.³³

9. Prihodi od seoske privrede; ako se gradsko stanovništvo bavilo nekim granama seoske privrede, ono je, kako je ranije rečeno, u tim slučajevima plaćalo odgovarajuće poreze za te vrste prihoda.

Gradska naselja kliškog sandžaka upisana početkom XVII stoljeća u statusu kasabe bila su ova: Konjic, Prozor, Prusac, Oborci, Novosel (= Donji Vakuf), Česta (= Gornji Vakuf),³⁴ Livno, ~~Glamoc~~, Jezero, Sinj, Drniš, Klis, Vrlika, Knin, Zemunik i ~~Hrvace~~.³⁵ Mjesta ubilježena kao varoši bila su sljedeća: Sokol, Ključ, Obrovac, Gradačac, Nadin, Vrana, Skradin, Ostrovica, Udbina, Medak, Perušić, Velin, Novi i Karin.

Popisi seoskih naselja

U ovom defteru elementi popisa seoskih naselja su, uglavnom, isti kao i u defteru iz 1574. godine. Samo ćemo ih pobrojati onim redosljedom kako se pojavljuju u defteru: naziv i status naselja,

33. Vid. ovdje bilj. 29.

34. A. Handžić, nav. rad.

35. Zemunik je danas selo na raskrsnici puteva Zadar, Obrovac, Benkovac, a Hrvace je manje naselje u blizini Sinja.

eventualna zabilježka o specifičnoj službi stanovnika naselja zbog koje su bili oslobođeni određenih poreza, poimenični popis domaćina sa relevantnim oznakama za određivanje poreza (knez, pop, kaluđer, neoženjen i sl), rekapitulacija popisa stanovnika popisanog naselja sa naznačenim brojem muslimanskih kuća, kršćanskih kuća i mudžereda, popis feudalnih daća (*hasil*) gdje pri pojedinačnom nabranjanju tih daća postoje slijedeći elementi:

1. resm-i çift, benak i mudžered, kao jedinstvena stavka,
2. ispendža,
3. ušur od žitarica: pojedinačno je iskazan ušur od svih zastupljenih žitarica i to u količinskim iznosima i u novčanom iznosu,
4. ušur od šire, porez (desetina) od vina,
5. uušur od lana, trave, košnica, crvenog i bijelog luka, kupusa, te drugog povrća i voća; navedeni porezi su iskazani redovno u jednoj stavci i jednim novčanim iznosom, za razliku od ranijeg deftera gdje je svaka ova kultura iskazivana posebno,
6. prihodi od ribolovišta,
7. prihodi od mlinova,
8. prihodi od vinograda; ovdje su nabrojani pojedinačno svi vinogradi u okviru seoskog naselja sa naznakom naziva vinograda i njegovog vlasnika, veličine u dunumima i cio novčani iznos, koji se od dotičnog vinograda plaća.
9. baduhava, resm-i arus i poljačina,
10. ukupan iznos svih feudalnih daća (*yekun*).

Kako se vidi, sačuvano je pet deftera za kliški sandžak koji obuhvataju vremensko razdoblje od 1550. godine pa do prvog decenija XVII stoljeća. Posmatrajući odvojeno svaki od tih popisa može se reći da svaki od njih pojedinačno predstavlja važan izvor za istorijska istraživanja. Upoređujući i prateći podatke u svih pet ovih popisa zajedno, mogla bi se napisati istorijska studija za svako selo, a da se ne govori o razvitku gradskih naselja i uopće o istoriji cijele ove oblasti iz tog vremena. Zato, u zaključku prikaza tih katastarskih knjiga treba naglasiti kako njihov pojedinačan značaj, tako i njihov značaj kao cjelovitog izvora za izučavanje istorije oblasti koje je obuhvatao kliški sandžak u drugoj polovici XVI i na početku XVII stoljeća.

DEFTERI ZA KLIŠKI SANDŽAK IZ
XVI I POČETKA XVII STOLJEĆA

— diplomatički opis —

R e z i m e

Turski izvori, kako je poznato, imaju sadržajno primaran značaj za proučavanje istorije balkanskih naroda od kraja XV do sredine XIX stoljeća. Oni su skoro jedina ostavština za upoznavanje sa unutrašnjom organizacijom i životom naših naroda pod Turcima.

Do sada su u rasvjetljavanju prošlosti jugozapadne Bosne i dijela Dalmacije, Like i Krbave, a to je područje nekadašnjeg kliškog sandžaka, veoma malo ili nikako korišteni postojeći osmanski izvori, tj. mnogo manje nego je to bio slučaj sa drugim područjima Bosne. Izvori za kliški sandžak za koje se do sada zna su veoma sadržajni. To su uglavnom tzv. defteri, bilo opširni bilo sumarni, iz XVI i početka XVII stoljeća.

U ovom radu se daje diplomatski opis pet sačuvanih deftera za kliški sandžak, od čega su tri opširna i dva sumarna. Najstariji sačuvani opširni defter potiče iz 1550. godine. Na osnovu tog deftera može se utvrditi tačan opseg kliškog sandžaka tog vremena, te proučavati stanovništvo, poljoprivreda, nastanak i razvoj gradova i drugih naselja, mogu se posmatrati neke feudalne porodice iz tog vremena, njihovi korijeni, njihovo grananje itd. Dakle, defter pruža mogućnost proučavanja istorije cjelokupnog tog područja iz raznih aspekata.

Drugi opširni defter je iz 1574. godine, a posebno je značajan što na početku ima kanun-namu, zakonske odredbe za ovaj sandžak. Isto tako, na njegovu vrijednost utiče i sama činjenica da je to ogroman izvor od 760 stranica koji sadrži vrijednu istorijsku građu. Konačno, ovaj je popis vršen u vrijeme kada je islamizacija stanovništva u tim krajevima uzela punog maha, o čemu defter pruža izvanredne podatke.

Treći sačuvani opširni defter je sa početka XVII stoljeća. U samom popisu nije naznačen datum, ali se on mogao ustanoviti na osnovu tuge sultana Ahmeda I, koja se nalazi na početku deftera, a to je period njegove vladavine između 1603. i 1617. godine. To je najdetaljniji i najveći, a ujedno i posljednji do danas poznati popis kliškog sandžaka. Pored već, uglavnom, poznatih podataka koje pružaju opširni defteri, ovaj sadrži i popise svih vakufa na području sandžaka, sa osnovnim podacima i prihodima tih vakufa i o plaćama vakufskih službenika.

Od sumarnih deftera sačuvana su dva. Jedan od njih predstavlja rekapitulaciju opširnog deftera iz 1550. godine, s tim da mu nedostaju neki dijelovi. Drugi je popis posada mustahfiza u tvrđavama kliškog sandžaka, također iz iste godine. Značaj ovog drugog deftera je u tome što on predstavlja popis svih čuvanih tvrđava u ovoj oblasti, kao i sastav i jačinu njihovih posada. Podaci koji se iz njega mogu crpiti su dragocjeni za izučavanje sistema organizacije odbrane jedne oblasti koja je predstavljala krajinu velikog Osmanskog Carstva.

DEFTERS FOR THE SANJAK OF KLIS FROM
XVIth AND BEGINNING OF XVIIth CENTURY

— diplomatic description —

S u m m a r y

Turkish sources, as is well-known, have primary importance for the study of the history of the Balkan peoples from the end of the XVth to the middle of the XIXth century. They are almost the only source of information on internal organisation and the life of the Yugoslav peoples under the Turkish rule. So far, the existing Turkish sources have been little used, to throw light on the past of south-western Bosnia and the parts of Dalmatia, Lika and Krbava — the area of the former Sanjak of Klis, i.e. much less than has been the case with other regions of Bosnia. Sources for the Sanjak of Klis are very substantial; these are mostly the so-called *defters*, both detailed and general, from the XVIth and the beginning of the XVIIth century.

After the fall of the fortified city of Klis on March 12, 1537, at the suggestion of the then Bosnian sanjak-bey Ghazi Husref-bey, a new Sanjak of Klis was formed of the newly-conquered regions in south-western Bosnia. Thus the Sanjak of Klis included the territory from Konjic in the east to Gospić in the west, and from Klis and Skradin in the south, to the river Una in the north.

Of the materials preserved for all parts of Yugoslavia, and for the Sanjak of Klis as well, the most numerous and the most important *defters* (registers) are the best preserved historical sources. *Defters* in the Turkish administration are the official record of the Ottoman Turkish administration and book-keeping, and include all records and protocoles, as well as all individual documents which had the character of lists or accounts. The most important of those sources are the *tahrir defterleri*. *Tahrir defters* are the Turkish land-register books, and they came into being as a result of the work of special state-boards whose duty was to establish and register, in the field, and not in their offices, the sources of State income which were used for education, and the existence of *timars*, *zeamet*, and *hasses*, as well as *waqf* and *mulk* estates, but not other state income as *harach* (tax), special state taxes, etc. The board was in charge of the distribution of that income among the feudal lords in form of *hasses*, *zeamet*, and *timars*.

The present paper includes a diplomatic description of the five preserved *defters* for the Sanjak of Klis, three of which are detailed, and two general. The oldest preserved *defter* originates from 1550, that is, 13 years before the *sanjak* had been established. However, there must have been another register of the region, several years older, which is not preserved. On the basis of the existing *defter*, the detailed description of the Sanjak of Klis in 1550, its territory, population, agriculture, the beginnings of towns and other settlements can be studied, as well as some of the feudal families of the

time, their origins and spreading, etc. Therefore, the *defter* offers the opportunity for the study of history of the entire region from various aspects.

Another detailed *defter* is that of 1574, and it is of special importance, because it begins with *kanun-nama*, a legal code for the *sanjak*. Also, it is valuable for the fact that its corpus of 760 pages contains valuable historical material. Finally, the register was written at the time when the Islamisation of the population was steadily increasing, on which the present *defter* gives exceptional data.

The third preserved detailed *defter* comes from the beginning of the XVIIth century. There is no date on the register itself, but on the basis of the *tugra* the approximate time of its writing can be established. The *tugra* bears the name of Sultan Ahmed I, who reigned from 1603—1617, therefore it can be assumed that the *defter* comes from that period. It is the most detailed and the largest one, and to this day the last known register of the Sanjak of Klis. Among the already known data presented in the detailed *defTERS*, this one contains a list of all *waqfs* on the territory of the Sanjak, with basic data on the income of the *waqfs*, and the salaries of the *waqf* officials, as well as some other expenditures from *waqf* funds.

Two of the general *defTERS* have been preserved. One of those is a recapitulation of the detailed *defter* of 1550, but some of its parts are missing. The other is a list of the garrisons of *mustahfiz* of the fortresses of the Sanjak of Klis, of the same year. The importance of the second *defter* is in the fact that it contains lists of all fortresses in the area, as well as the number and strength of their garrisons. The data one can get from *defter* are invaluable for the study of the organisation of the defence system of a region at the frontier of the great Ottoman Empire. Through more extensive study it is possible to discover which mediaeval forts Turks remodelled to serve their needs, and which they erected themselves. Therefore, the present *defter* has special importance for the study of the history of the Sanjak of Klis.

Thus, five *defTERS* for the Sanjak of Klis, comprising the period from 1550 to the first decade of the XVIIth century have been preserved. Study of each of these registers separately leads to the conclusion that each of them is of great importance for historical research. By comparing and following the data in all five registers together, a historical study of every village could be written, not to mention the development of the towns and the general history of the whole region at this time. This is why the importance of each of them separately is emphasized, but also their importance as a complete source for the study of the history of the region comprising the Sanjak of Klis in the second half of XVIth and at the beginning of the XVIIth century.